

JAN VAN CLEEF EN DE TRINITARIËRS IN DE GENTSE SINT-JACOBSKERK

Wim Van Driessche

Jan van Cleef (Venlo 1646 – Gent 1716) overleed precies drie eeuwen geleden. Begraven in de Gentse Sint-Michielskerk. Allang tot stof en as vergaan en verwaaid uit onze gedachten. Dit artikel handelt over één werk van deze schilder. Dit ene schilderij heet 'Afkoping van de christene slaven door de trinitariërs'. Schilder, schilderij en onderwerp zijn weinig bekend. De trinitariërsorde die het schilderij bestelde en hier ooit zeer actief was, is in Gent eveneens totaal in de vergetelheid gesukkeld. Daarom geven we een korte toelichting bij de historische hoofdactiviteit van deze orde: het vrijkopen van christelijke reizigers en zeelui die vooral in de 17de en 18de eeuw door Moorse kapers gevangen genomen werden en als slaven verkocht. Soms werden zelf Ierse en IJslandse kustbewoners geroofd!

Rest ons nog in de Sint-Jacobskerk een binnenkapel waar op de afsluiting een identificerend papiertje kleeft. Deze goed gestoffeerde kapel kan je bewonderen in de zijbeuk van de benedenkerk. Twee olieverfschilderijen handelen er over hetzelfde trinitariërsthema. Jan van Cleef en Gaspar de Crayer zijn de uitvoerders.

2

De Triniteit en de orde

De Triniteit, of de Heilige Drievuldigheid, is een belangrijk begrip uit de christelijke leer dat vooral in de rooms katholieke middens overeind bleef. In contrareformatische geest werd dit sterk benadrukt. Essentie van de Triniteit is de opvatting over hoe het wezen van God zich kan openbaren aan de gelovige christenen in een Drie-eenheid: God de Vader, God de Zoon en de Heilige geest. In het Liber Figurarum van Joachim van Fiore drukt de Drie-eenheid zich uit in de tijd: voorgesteld in concentrische cirkels overlappen ze het Oude en het Nieuwe Testament. De eerste tijd is die van de Vader, waarop die van de Zoon volgt. De derde tijd is voor de Heilige Geest.

Tijdens de Contrareformatie werd barok als kunststroming aangewend om de heropbloei van de katholieke cultus te lanceren. Vanuit het Concilie van Trente (1545-1563) kwam de richtlijn dat de decoratie in de herop te bouwen of in te richten kerken ten dienste moest staan van het nieuwe elan. Dit werd door een resem theologen uitgewerkt opdat de kunst spiritualiteit en didacticiteit zou verenigen. Daarbij lag het accent op thema's die het verschil met het protestantisme onderstreepten: heiligenlevens, devotiestukken rond de transsubstantiatie (de verandering van brood en wijn in het lichaam en bloed van Christus), de biecht en de Heilige Familie werden vlot besteld. Hoewel de Triniteit wel degelijk een barokthema bij uitstek was, werd het niet

Afb. 1. 'De afkoping van de Christene sloven', schilderij van Jon van Cleef in de Gentse Sint-Jacobskerk (foto Sophie Anseeuw). Wie het schilderij meer in detail wil bestuderen kan terecht bij Lukosweb. <http://www.lukasweb.be/en/photo/afkoping-van-de-christene-sloven-door-de-trinaters-1> (elgen foto 2015)

frequent picturaal verbeeld. De jezuïeten stelden ronduit dat de gelovigen deze religieuze taferelen best zo levendig mogelijk aanschouwden en geestelijk (her)beleefden. Arnold Hauser beschouwt barok als een volkskunst, waarbij voor de gelovige katholieken het verheven thema overweldigend verbeeld werd. Deze visualisering trok aan. Picturaal mocht er geen twijfel bestaan: extatische verhevenheid en triomfalisme, kortom morele en christelijke propaganda culmineerde.

Slavenbevrijders

Een geestelijke en wereldlijke orde die zich onder de bescherming van de Triniteit plaatste, de orde van de trinitariërs, werd gesticht om christelijke slaven te bevrijden, dikwijls door bij de onderhandelingen met kapers en slavendrijvers de vereiste financiële ondersteuning te geven. Het betrof christenen die op zee gevangen waren genomen door moslims. Oorlogssituaties bij de vleet: menig schip onder de vlag varend van de Verenigde Oost-Indische Compagnie bijvoorbeeld, viel ten prooi aan Turkse en Marokkaanse dekbestormers. Met gedurfde kapingen van koloniale schepen op de terugweg spijsden deze piraten hun kas. Naast de materiële buit werd er gebruik gemaakt van de christelijke bemanning die in de boeien geslagen en gevangen gezet werd. Daar kon losgeld voor gevraagd worden. Leden van de orde, dikwijls paters, gingen onderhandelingen aan, in onder meer Algiers. Dit deden ze met de mystieke ondersteuning van de grote drie in het rooms katholieke christendom, de Heilige Drievuldigheid. Bij de iconografische verklaring van de typische trinitariërskleedij worden ook de kleuren teruggebracht tot de Drievuldigheid. Zo staat het witte habijt voor de Vader, bron en summum van alles, de blauwe kleur van het kruis staat voor Christus en de rode kleur van het kruis wordt gelinkt aan de Heilige Geest.

De Orde werd gesticht in 1198. Twee Franse priesters, Johannes de Matha en Felix de Valois, kregen toen een visioen en trokken ermee naar paus Innocentius III. Deze paus had blijkbaar zelf al iets gelijkaardigs ervaren. Een engel verscheen aan hem in een wit kleed met een blauw en rood kruis erop en met slaven, een christen en een moor, waarvan hij de handen kruiste alsof hij wou aangeven dat uitwisseling geboden was. Dit wordt nog altijd uitgebeeld op het blazoen van de orde. Glaskunstenaar Gustaaf Ladon plaatste in 1898 rechtsboven in het hoogkoor van de Sint-Jacobskerk een glasraam dat de twee Franse stichters uitbeeldt. Daarop zijn ze te zien op het moment dat ze de bul ter erkenning van de trinitariërs ontvangen uit de handen van de al genoemde paus Innocentius.

Het broederschap in Gent en in Oost-Vlaanderen

Bisschop Antonius Triest erkende de orde in de Gentse Sint-Jacobskerk in 1642. Deze tak van de broederschap had een dubbele doelstelling. Niet alleen de christenslaven vrijkopen, maar in eerste instantie een groter inzicht bieden aan de gelovigen wat betreft het mysterie van de Heilige Drievuldigheid. Wijlen Frans Verstraeten, onderpastoor en geschiedschrijver van de

*Gloria Patri et Filio, et Spiritui
Sancto.
Sicut erat in principio et nunc et
semper, et in saecula saeculorum.
Amen.*

Glorie zy den Vader, en den Zoon,
en den H. Geest.
Gelyk het was in den begin, en
nu, en altyd, en in de eeuwen
der eeuwen. Amen.

ACTE VAN ONTFANGENISSE

In het Ards-Broederschap der Alderheyligste DRYVULDIGHEYD, wettelyk
ingesteld door den Zeer Doorluchtigen en Eerweirdigsten Heer

ANTONIUS TRIEST, BISSCHOP VAN GEND,

In de Parochiale Kerke van den H. JACOBUS, anno 1642.

IN DEN NAEM VAN DE ALDERHEYLIGSTE DRYVULDIGHEYD,
Aen den godvruchtigen Persoon

*Afb. 2. Detail met opschrift van een 'Acte van Ontfangenisse' (Documentatiecentrum DSMG,
Sint-Amandsberg, Vliegende Bladen, Sint-Jacobskerk).*

Sint-Jacobskerk, sprak van bewustmaking en beïnvloeding om een grote vrijgevigheid onder gelovigen te realiseren ter wille van het barmhartige werk. Het initiatief van Triest kende al voorlopers in Italië, Frankrijk en Spanje. Bij ons kwam het boven water in Wallonië. Vicaris-generaal Paschasius Cloquet uit het bisdom Namen fluisterde het idee in de oren van de Gentse bisschop. Die zwaaide met extra aflaten en de pastoors van de Sint-Jacobskerk haalden deze nieuw te organiseren devotie binnen. Het bleef niet bij een maandelijks mis ter ere van de Heilige Drievuldigheid. Er kwam een rondgang met staties in en rondom de kerk op het kerkhof. Bijbelse taferelen gerelateerd aan de Triniteit zorgden via gebeeldhouwde haltes voor een informatief traject. Triest liet devotieboekjes drukken en bestelde scapulieren voor de leden. Dat waren een soort christelijke amuletten die over de schouders of om de hals gedragen werden. De orde breidde snel uit. Twee jaar na de Gentse stichting opende een filiaal in het Klein Begijnhof in de Lange Violettestraat. In 1644 bleek een bloeiende confrerie uit Hulst zich te willen vestigen in De Klinge, nadat de protestanten Hulst inlijfden en als vanzelfsprekend deze typisch katholieke geloofspraktijk verboden. In de periferie van Gent praktiseerden meerdere filialen de devotie: in Zaffelare, Nevele, Evergem, Assenede en Zomergem. Al deze geledingen schonken gezamenlijk hun aalmoezen aan de Gentse hoofdzetel die ze bestemde voor de vrijkoping van slaven. Een trouwe spaarder bleek de pastoor van Ouwegem te zijn. In diens parochiekerk hing trouwens een kopie van het in dit artikel aangehaalde werk van Gaspar de Craeyer.

Door bijdragen van de leden, omhalingen tijdens diensten en het Gentse offerblok dat met vier sleutels werd afgesloten, stroomde het geld binnen.

Dikwijls waren er schenkingen en erfenissen. Een ontvanger en twee administrateurs hielden een boekhouding bij die tweejaarlijks door een 13-koppig bestuur werd gecontroleerd. De hele werking werd in statuten vastgelegd en door paus Clemens IX in 1669 gehomologeerd. Nieuwe leden wisten waar ze aan toe waren. Dit lezen we in een 'Acte van Ontfangenisse de dato 17 juni 1764', waarin als nieuw lid ene godsvruchtige Christiaan Aelterman wordt opgenomen. Carolus Gardenus, overste van de Gentse orde der Allerheiligste Drievuldigheid tekende mee. Aelterman werd ingeschreven in het boek van de Aartsbroederschap en ontving een gewijd 'schapulierken' van witte wol. Daarop stond het symbool van de trinitariërs, een blauwrood kruis, afgebeeld. Tot verlossing van de slaven schonk Aelterman ook een aalmoes naar eigen keuze en vermogen. Er volgde een Onze Vader en een Avé Maria op. Dit alles in het teken van de verheffing van de Heilige Moeder Kerk, de uitroeiing der ketters en de Eendracht der Christelijke Prinsen.

De eerste periode van de orde verliep aldus goed geolied. Nadien moest de orde tot twee keer toe nieuw leven ingeblazen worden. De tweede versie kreeg de doodsteek tijdens de 18de-eeuwse Franse bezetting, waarbij door brandschatting en strikt toezicht vele (monastieke) ordes en liturgische tradities gekortwiekten werden. In het begin van de 19de eeuw moesten alle bezittingen aan de staat overgemaakt worden. Daarna volgde een heropleving. De trinitariërs heetten tussen 1825-1840 nog duizend 'novicen' welkom. Sommigen gingen de cholera bekampen in Algerije.

Voor een derde vooral Gentse opflakking zorgde pastoor De Veirman van Sint-Jacobs. Het objectief werd gesteld op het vrijkopen van Congolese kinderen, ditmaal door zusters. Zo bijvoorbeeld organiseerden de zusters van Liefde op 3 november 1912 een feest in de parochiale zaal van Sint-Jacobs (nu Nemrodzaal) om de vrijkoping te vieren van het 250ste 'Congoleesch Moorken'. Gegevens of publicaties over de activiteiten van het Gentse of andere Vlaamse trinitarische broedersschappen na 1912 zijn zo goed als onbestaande.

REGELN EN ONDERWYS

Van 't gene men moct onderhotden in dit

H. ARDS-BROEDERSCHAP.

- I. Laet uwen naem opschryven in den Boek van het *Ards-Broederschap*.
- II. Ontfangt een gewyd Schapulierken van witte wolle, geteekent met een Kruys van blauw en rood.
- III. Geeft na uyt vermogen en dovotie eene aelmoesse, de zelte ten minsten jserlyk vernieuwende, tot verlossing van de gevangene Slaven.
- IV. Leest dagelyk zesmael *Onzen Fader* met het *Verset Gloria Patri, &c.* en zesmael *Wesst gegroet*, ook met het *Verset Gloria Patri &c.* tot Verheffing van onse Moeder de H. Kerke, Uytroeying der Ketteryen, en Eendrachtigheyd der Christene Prinzen, enz.

NOTA. *De Regelen en verbinden niemand op de minste sonde; die de selve veronachtzaemt; vortciet de sardiensten van dien dag.*

Afb. 3. Detail met de 'regelen' van het broederschap opgesomd onderaan de 'Acte van Ontfangenisse'. Voor de goede leesbaarheid werd een lang gebed weggelaten.

Internationaal

In Marokko is de laatste internationale verwezenlijking van de trinitariërs te situeren in de jaren dertig van vorige eeuw. De leden blijven tot op vandaag hun (spiritueel) engagement uitspreken, maar de orde focust nu op andere humanitaire doelen, zoals daklozenhulp. Het losweken van kindsoldaten uit Soedanese bendes door Comboni-zuster Rachèle in de jaren 1990 sloot nauw aan bij hun oorspronkelijke missie.

Vandaag maakt de orde deel uit van een mondiaal actieve religieuze familie. De sociëteit van de paters is verspreid over 22 landen en bestaat uit vijf gemeenschappen waarin in totaal circa 600 religieuzen actief zijn. Deze paters werken onder meer als aalmoezenier in lokale gevangenissen in Zuid-Korea en Madagaskar. Op dat laatste eiland traden in de lokale orde 'Notre Dame du Bon Remède et Saint Jean de Malte' in 2015 nog elf kandidaat paters toe. Daarnaast zijn er 27 contemplatieve kloosters, vooral in Spaanstalige landen, waar nog 300 nonnen actief zijn. De meest recente stichting in Honduras telde in december 2015 vijf nonnen en drie novicen.

Een derde zuil vormen de missionaire zustercongregaties die zieken- en verzorgingshuizen en een resem scholen wereldwijd helpen in stand houden. Het traditionele habijt en scapulier worden afgewisseld met een minder opvallend blauwwit werktenu. Het totale aantal zusters wordt geschat op 2500, met onderafdelingen waarvan bijvoorbeeld de Franse Valence congregatie 320 zusters telt. Zij zijn nog present in drie landen op het Amerikaanse continent, in zes landen op het Europese, in vier op het Afrikaanse en drie in Azië. Hun missie bestaat uit vorming en scholing, zorg en pastoraal werk. De internationale lekengemeenschap van de trinitariërs telt ook nog 3200 helpende en steunende leden. In België vinden we alleen nog de school l'Institution Sainte Trinité in Brussel, waar geen paters of zusters meer vertoeven.

Hier en daar herinnert bij ons een kunstwerk ons nog aan de orde, vaak via een schilderij in een kerk. Zo ook bijvoorbeeld in de Brugse Sint-Gilliskerk waar zes panelen van de hand van Jan Garemijn hangen die handelen over de bevrijding van onder meer Frans de Mulder die eind achttiende eeuw zes jaar gevangen zat in een gevangenis in Algiers. Voor wat de bevrijding van slaven betreft, is er het 'Comité contre l'esclavage moderne', een onafhankelijke Franse organisatie, gelieerd aan de website van de trinitariërs. Deze werd in het leven geroepen om de problematiek van de hedendaagse slavernij te bestuderen en aan het licht te brengen.

Terug naar de Sint-Jacobskerk

In de collecties van de Belgische musea voor Schone Kunsten bevinden zich achttien werken van Jan van Cleef. Het zegt wellicht veel dat deze allemaal in het MSK van Gent te vinden zijn. Ook in de Gentse en Oost-Vlaamse kerken is deze schilder met meerdere werken present. Vooral de Gentse Sint-Jacobskerk is rijkelijk voorzien. In de Trinitariërskapel hangt zijn hier besproken magnum opus uit 1698, waar ook zijn monogram (I D C) op prijkt. Hij ontving er op 9 juli van dat jaar honderd en tien pond groot voor. Dat is evenveel als

zijn leermeester Gaspar de Crayer kreeg voor het werk rond hetzelfde thema van de slavenbevrijding dat er tegenover hangt en een paar vierkante meter kleiner is. In verschillende andere zijkapellen is er werk van Jan van Cleef te zien. Zo hangt één van zijn allereerste schilderijen in de Sint-Barbarakapel. In de kapel van de rederijkerskamer Mariën Theeren prijkt een 'Maria Hemelvaart' boven het altaar. De Sint-Liboriuskapel toont een werk over de apostels Petrus en Paulus. Een 'Heilige Familie' van zijn hand hangt dan weer in de Heilige Annakapel, terwijl een martelaarsportret van Sint-Lieven te zien is in de gelijknamige kapel.

LYSTE VANDEN GENERALEN AFKOOPE VAN ALLE
DE CHRISTENE SLAVEN
 DIR NEDERLANDEN DIE GEVVEEST ZYN IN ALGIER
 INDE MAENDEN VAN IVLIVS EN AVGVSTVS 1679.

Door den Eerw: P. Amd Tomeril Minister van 't Convent van Orreval neffens Nivelle, ende F. loannes Félix sijner Majest. broeder, van 't Convent van Douay van 't Ordre van 't heylighe Dryvuldighede, ende verlossinge der ghevangene.

Zynde Genera[al] van gheheel 't selve Ordre, den Eerw: Pater PETRVS MERCIER Raetsheer vanden Coninc in sijnen Raede van Staten ende Privien, &c.

Ende voor Commissaris Genera[al] vande selve Neder-landen den Eerw: P. Antonius Dabier, Minister van 't Convent van 't selve Ordre tot Lens

F. Cherubiu Barofini Religicus van 't Ordre van S. Dominicus, Diacon, oudt 23. Iaren, Slave van 11. maanden.

<i>Namen.</i>	<i>Oudester gevangene</i>	<i>Steden.</i>	<i>Tijt van hies gevangene</i>
1. Ian Laurens, Capiteyn	oudt 42. Iaren	Gheboren van Veurne	Slave van 4. Iaren en half
2. M. F. Benoawt Chierurgien	oudt 30. Iaren	Gheboren van Dendermonde	Slave van 2. Iaren
3. M. Antonius Michiel Chierurgien	oudt 14. Iaren	Gheboren van Brussel	Slave van 2. Iaren
4. Robbert Vertelle	oudt 32. Iaren	Gheboren van S. Omars.	Slave van 2. Iaren

8

Afb. 4: Titel en fragment van een lijst met vrij gekochte slaven. Uit: Verstraeten, F. (1979), deel II).

Ook werden in deze kerk meerdere restauraties uitgevoerd door van Cleef. Zo werkte hij aan een werk van Niklaas de Liemaekere, ook genoemd Roose, en aan het schilderij van Michiel Coxcie. Jan van Cleef, deed hier meer dan een retouche. Een triptiek van Michiel Coxcie (1499 – 1592) moest namelijk verhuizen en dat vereiste drastische ingrepen. Een deel van het originele werk, een waardevol portret van de schenker, abt Temmerman van de Sint-Pietersabdij, verdween toen naar de rugzijde en het werd pas in 1997 ontdekt en blootgelegd. Oorspronkelijk, zo blijkt uit oude rekeningen van 1681, zou van Cleef ook de deuren van het monumentale torentabernakel beschilderd hebben. Duidelijk is dat Jan van Cleef veel gevraagd werd in Sint-Jacobs en in de nabijgelegen Baudelo abdij. De trinitariërs deden ook meermaals beroep op hem om gelegenheidswerk te realiseren: voorstellingen van het Drievuldigheidsthema als versiering voor herdenkingen en vieringen. Dit soort werken is wellicht verloren gegaan.

Het is in principe mogelijk de Sint-Jacobskerk te bezoeken op vrijdag en zaterdag vanaf de maanden april tot en met oktober (zie bord ad valvas aan de hoofdingang van de kerk). Daarnaast is er de vzw Jacobus die de kerk tracht te ontsluiten voor een groot publiek, bijvoorbeeld tijdens de Gentse Feesten. De kerk opent dan voor gelovigen, toeristen en geïnteresseerden. Zo loodste

de vzw in juli 2015 op tien dagen tijd meer dan 70.000 bezoekers vakkundig doorheen deze kerk die de naam draagt van Jacobus de Meerdere.

G. Z. J. C.

PLECHTIG AVONDFEEST

DEN LEDEN DER

SLAAFKENSMAATSCHAPPIJ AANGEBODEN

TER GELEGENHEID DER AFKOOPING VAN HET

250STE CONGOLEESCH MOORKEN

OP ZONDAG 3de EN ZONDAG 10de NOVEMBER 1912

Afb. 5. Fragment uit het programmablaadje aangeboden aan de leden van de Gentse 'slaafkenschmaatschappij' op hun feest in 1912. Niet weergegeven: de inhoud van het opgevoerde taneelstuk en de afsluitende minder ernstige stukjes. Uit Verstaeten, F. (1979), deel IV, p. 251.

Een barokschilderij

Aan het einde van deze bijdrage willen we even enkele kenmerken van het schilderij 'Afkoping van de christene slaven' kort belichten, meer bepaald de barokke elementen er van. Bij Jan van Cleef zien we dat het diepteperspectief minimaal is uitgewerkt wanneer we kijken naar de haven (van Algiers?) en de vuurtoren, maar ook naar het uitzicht op de koepel van een moskee en de minaret ernaast. We kunnen stellen dat in de hele compositie veeleer voor een vlakke uitwerking van de omgeving is gekozen. De natuur wordt hier herleid tot een ondersteuning voor het lichamelijke volume van de personages en voor de dramatische zeggingskracht van de ensceneringen.

In de open vorm van de barok wervelt de hele compositie een richting uit, wat de spanning doet toenemen. Klassiek is de diagonale bewegingslijn. Vanuit een kant of hoek kantelt de hele enscenering schuin een diepte, of een hoogte in of uit. De lichte partijen (de afbeeldingen van de paters vooral) en de schaduwwerking zijn contrasterend in beeld gebracht en vallen op. Deze lichteffecten heffen het evenwicht op en lijken de beschouwer tot bijna buiten de rand toe visueel mee te voeren. Hierdoor komt over het hele werk een vloeiende beweging te liggen. Er is een grillig parcours voorhanden zodat het oog alles in zich kan of moet laten inwerken. Het geheel heeft een vrijere ordening en lijkt zonder regels te kunnen functioneren. De grillige ritmiek van de lijn ondersteunt dit gevoel bij intense waarneming. Schoonheid krijgt een aura van grenzeloosheid. Jan van Cleef werkte hier via een drietal diagonale coulissen. Dit is op een uitgekiende manier verfijnd via een opeenvolging van ensceneringen.

Het werk is in zijn geheel sterk picturaal. Op het schilderij zien we dat veel actie is gecreëerd. De figuren tonen een veelvoud aan expressievormen, maar

hun mimiek en gebaren ondersteunen de verhaallijn. Zelfs al plaatst Jan van Cleef één pater, die picturaal een stevig accent in de compositie uitmaakt, helemaal centraal, toch heeft de figuur ook een plastische invulling gekregen die het hele schilderij ten dienste staat. De lichte toetsen corresponderen met alle andere herkenbare patersfiguren, maar kregen niet altijd dezelfde tonaliteit mee. We zien aansluitend ook de opmerkelijke belichting van een middenpartij naast de haven. Deze lichtaccenten zijn divergerend in tonaliteit over het hele doek aangebracht, wat de vloeiende beweging van het lijnen- en kleurenpatroon ten goede komt. Hierbij moet toch de opmerking gemaakt worden dat, ondanks restauratie, de kleur in de gehele compositie niet meer in volle pracht kan worden gezien. Dit heeft te maken met de belichting in de kapel, maar ook met de (bruine doorschijnende) ondertekening van van Cleef.

Literatuur

- De Temmerman, E. (2000), *De meisjes van Aboke*, Gent, Globe.
- Goosen, L. (2009), *Van Abraham tot Zacheüs. Thema's uit het Oude en het Nieuwe Testament, beeldende kunst, literatuur, muziek en theater*, Amsterdam SUN; p. 82-86.
- Hauser, A. (1975), *Sociale Geschiedenis van de Kunst*, Nijmegen SUN; p. 302-303.
- Huys Janssen, P. (1999), *Rubens en de zijnen*, in: *Meesters van het Zuiden. Barokschilders rondom Rubens*, Gent, Snoeck Ducaju, p.25-51.
- NN. (1938), *Catalogus Oude Meesters. Schilderstukken, teekeningen, plaatsneden*, Stad Gent, Museum van Schoone Kunsten; p. 35.
- Kervyn de Volkaersbeke, Ph. (1852), *Rapport sur l'état des monuments historiques et artistiques*, 1e fasc., Gent, Hebbelynk; p. 29-38.
- Schatorjé, J. (1985), *Jan van Cleef: kunstenaar voor kerk en kloosters (dissertatie)*, Horst eigen beheer; p. 97-128.
- Tangelder, S. (1999), *Spelen met vuur*, Gent, Globe.
- Verstraeten, F. (1979), *De Gentse Sint-Jakobsparochie, deel II 16e en 17e eeuw*, Gent, eigen beheer, p. 555-644.
- Wölflin H. (1960), *Stijlbegrippen in de kunstgeschiedenis* (vert. E. Van der Veer-Bertels) Aula, Utrecht/Antwerpen, Het Spectrum; p. 28-57, p. 79-99, p.117-135, p. 145-166 en p. 176-197.

Niet gepubliceerde bron

'Acte van Ontfangenisse' gedrukt door Jan Meyer in Gent: met de hand aangevulde acte voor Christiaen Aelterman, gedat. 17 juni 1764; deel 29 van verzamelband BIB.G.019934/-67 in universiteitsbibliotheek Gent.

Internetsites

http://www.centrostudiogioachimiti.it/Gioacchino/GF_Tavoleeng.asp

Lijst broederschapsdrukwerk van Kadoc Leuven http://kadoc.kuleuven.be/trajecta_portal/en/db/db_tc_broederschappen_lijst.php

Meer info over de hedendaagse situatie op: www.trinitaires.org en <http://www.trinitarians.org> en www.trinitari.org

<http://www.esclavagemoderne.org/media/ccemrapport-d-activite-2014.pdf>